

728.5(497.1)“1947/1955”
338.48(497.1)“19”

Др Небојша Антешевић, архитект, научни сарадник
Институт за архитектуру и урбанизам Србије
ant.nebojsa@gmail.com

Оригинални научни рад
Примљен: 01.07.2024.
Прихваћен: 14.11.2024.

Друштвени контекст изградње туристичких објеката у Југославији од 1947. до 1955. године

Апстракт: За модерну архитектуру и туризам, посматрано историографски и идејно, може се рећи да имају неколико заједничких одредница које их сврставају у оптимистичко-еманципаторске друштвене токове XX века. После Другог светског рата туризам постаје једна од водећих привредних грана и значајан инструмент у спровођењу социјалне политике благостања у многим земљама света, а нарочито оним социјалистичког уређења, какво је после рата успостављено у Југославији. Интензивирање туристичких активности у послератној Југославији било је подстакнуто увођењем обавезног и плаћеног годишњег одмора, као и све активнијом улогом синдикалних организација у спровођењу социјалног туризма, нарочито током првих послератних година, када је нови раднички сталез требало мотивисати за одлазак на одмор у виду активног учешћа у колективној обнови радне енергије.

Кључне речи: Југославија, социјализам, одмор, туризам, туристичка изградња, туристички објекти, модернистичка архитектура

Увод: феноменологија и друштвени значај туризма

Током XX века туризам се развио у једну од најзначајнијих друштвених појава и водећих привредних грана.¹ Приходи од туризма су у многим деловима

¹ Реч „туризам“, према Вилијаму Теобалду (William Theobald), етимолошки потиче од речи *tour*, која је изведеница од латинске речи *tornare*, односно грчке *tornos*, што значи струг или круг и кретање око централне тачке или осе. Стога је *тур* повратно путовање, односно чин напуштања и враћања на полазну тачку, а онај ко иде на такво путовање је турист. Ово значење је

света прогресивно расли, утичући не само на економски и просторни развој многих држава, региона и градова, него и на развој културе уопште. Ради пружања туристичких услуга креирани су различити типови туристичких објеката намењени смештају и боравку туриста.² Кретања произашла из туристичке потребе, по испољавању индивидуалне, а по значају друштвене,³ утицала су на прогресивну и тржишно усмерену организацију туризма као социолошког и културолошког феномена прожетог „филозофијом надживљавања“.⁴ Туризам какав данас познајемо обликован је модерношћу, истовремено оставивши снажан утицај на креирање модерног света.⁵ Почетком четрдесетих година Швајцарац Валер Хунзикер (Walter Hunziker) дефинисао је туризам као „скуп односа и појава које произлазе из путовања и боравка посетилаца неког места, ако се тим боравком не заснива стално пребивалиште и ако с таквим боравком није повезана никаква њихова привредна делатност“.⁶ У општем смислу, туризам се може дефинисати као путовање из задовољства, које карактерише привремено напуштање свакодневног живота и друштвеног окружења,⁷ па се за њега са правом може рећи да представља „специфичан друштвени однос“⁸ и привредну делатност која настаје онда када „људи користе доступна средства како би путовали у слободном времену“.⁹ Стратегије и модели развоја туризма су се временом мењали, од идеолошко усмерених до економски подстакнутих, али

промењено у модерном енглеском језику (*tourism*) означавајући „нечији ред“ (one's turn). Када се речи „тур-“ (*tour*) додају суфикси *-изам* или *-ист* добија се реч *туризам*, односно *турист*, што у ствари указује на кретање у круг, односно подразумева повратак на почетно полазиште. William F. Theobald, *Global Tourism* (Oxford: Butterworth–Heinemann, 1988). Појмови *турист* и *туризам* први пут су званично дефинисани 1936. од стране *Лиге народа*. Лига је тада дефинисала страног туристу као „неког ко путује у иностранство на минимално 24 часа“, док Уједињени народи 1945. овој дефиницији додају и „максималног боравка до 6 месеци“.

² О развоју архитектуре модерних туристичких објеката у Југославији вид. у: Мароје Mrduljaš, „Toward an affordable Arcadia: The evolution of hotel typologies in Yugoslavia, 1960–1974“, in: Martino Stierli, Vladimir Kulić, (Eds.), *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. (New York: The Museum of Modern Art, 2018), 78–83; Небојша Антешевећ, *Архитектура модерних туристичких објеката (1930–1985)*, Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2022.

³ Живадин Јовичић, *Феноменологија туризма* (Београд: Научна књига, 1992), 97.

⁴ Исто, 216.

⁵ О настанку и развоју модерног туризма видети у: Eric Zuelow, *A History of Modern Tourism* (London: Palgrave, 2015).

⁶ Walter Hunziker, Kurt Krapf, *Grundriß Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre* (Zurich: Polygr. Verl., 1942), 9.

⁷ Pierre L. van den Berghe, „Tourism“, in: A. Barnard and J. Spencer (Eds.), *Encyclopedia of social and cultural anthropology* (London/New York: Routledge, 2002), 828.

⁸ Simo Elaković, „Turizam u funkciji moći ili emancipacije“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 134.

⁹ Denison Neš, „Turizam kao forma imperijalizma“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 86.

су његове тржишне карактеристике у основи постајале све значајније, битно утичући на свеукупну слику туристичке понуде.¹⁰

Архитект и романсијер Макс Фриш (Max Frisch) путовање је окарактерисао као средњовековну категорију, јер су управо у средњем веку путовања добила нове функционалне облике и ширу друштвену улогу, док је, према социологу Ерику Коену (Erik Cohen), туризам као „друштвено препозната и одвојена институционална област настао у Западној Европи током XIX века“,¹¹ представљајући својеврсну друштвену привилегију. Стога би, како истичу Шејли Барановски (Shelley Baranowski) и Елен Фурло (Ellen Furlough), туризам и путовања требало са историјског аспекта посматрати чиниоцима класног, друштвеног и колективног идентитета.¹² Путописне приповести из доба просветитељства и романтизма замењују бројни бедекери усмерени брзом упознавању са новим туристичким местима и понудом доступних садржаја.¹³ С обзиром на утемељење у друштвеном и технолошком развоју, савремени туризам је у извесном погледу и тековина буржоаско-демократске револуције,¹⁴ јер путовања, осим што су доприносила економском расту¹⁵ и успостављању различитих друштвених делатности, истовремено су утицала да упознавање нових и непознатих крајева постане масовна друштвена активност. „Начини на које појединци настоје да дају смисао искуствима самоиницијативних путовања даје моћан алат за разумевање културе модерног живота.“¹⁶ Разлике у хронолошко-топографском следу појава првих туристичких миграција и настајања првих туристичких места произлазе првенствено из временских разлика у одвијању индустријске

¹⁰ О променама које су пратиле развој модерног туризма видети у: Tissot Laurent (Ed.), *Construction of a tourism industry in the 19th and 20th century: International perspectives* (Neuchâtel, Switzerland: Alphil, 2003).

¹¹ Erik Cohen, “Tourism“, in: W. A. Darity (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences*, MacMillan Reference Books, 2008, Encyclopedia.com, URL: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045302775.html> (6.4.2024.).

¹² Shelley Baranowski and Ellen Furlough, “Introduction“, in: S. Baranowski, E. Furlough (Eds.), *Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001), 7.

¹³ *Бедекер* – водич за путнике, приручна књига за туристе названа према немачком издавачу, оснивачу првог издавачког предузећа за такве књиге Карлу Бедекеру (Karl Baedeker, 1801–1859). Бедекери се издају на разним језицима, обухватајући и шира и ужа географска подручја (континенте, покрајине, ривијере, градове итд.).

¹⁴ Milan Apih, *Turizam u svetu i kod nas* (Beograd: Zavod za unapređenje turizma i ugostiteljstva FNRJ, 1952), 8.

¹⁵ О економском значају туризма вид. у: Apih, *Turizam u svetu i kod nas*, 10–15; Slobodan Unković, *Ekonomika turizma* (Beograd: Savremena administracija, 1980); Julio Aramberri, *Modern Mass Tourism* (London: Emerald, 2010).

¹⁶ Anne E. Gorsuch and Diane P. Koenker, “Introduction“, in: A. E. Gorsuch and D. P. Koenker (Eds.), *Turizm: The Russian and East European tourist under capitalism and socialism* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2006), 2.

револуције (процеса модернизације) и настајању капитализма у појединим земљама.¹⁷ Доколица је одувек била привилегија и ознака социјалне супериорности и главни принцип животног понашања водеће класе – доколичарење на ладању изван свог пребивалишта, најпре у бањама, а после и на мору, постало је саставни део буржоаског начина живота, типична манифестација привилегије која је чувана за себе.¹⁸

Туризам се истовремено везује и за историју потрошње и историју слободног времена, чија особеност произлази из „свести за кретањем“ и потребом „бити негде другде“.¹⁹ Значај одласка на друго или непознато место је емпиријски и квантитативно описао румунско-француски писац Ежен Јонеско (Eugène Ionesco) наводећи да „два дана боравка у новом месту вреде тридесет дана живота у свом познатом окружењу, тридесет дана ношених и скраћених, покварених и оштећених свакодневном навиком“.²⁰ Слободно време је допринело развоју личности, па је човек управо кроз доколицу потврдио своје универзално биће и повратак самом себи, као „савршени натурализам“ који коинцидира с хуманизмом.²¹ Ако су пораст уређености друштва и индустријска револуција били пресудни за стварање расположиве количине слободног времена, за његово заузимање и испуњавање одговорна је великим делом потрошачка револуција, чији је производ и потрошачка доколица.²² Као тотални друштвени феномен,²³ туризам, чији је настанак везан за низ истовремених узрока, обликовао је не само оне навике обезбеђене слободним временом, већ се инкорпорирао и у свакодневне активности (запослење, школовање, усавршавање, трговина, култура, рекреација и др), утичући да туристичка инфраструктура и сервиси постану универзалан привредни облик, с изразитом организованошћу и широком распрострањеношћу. Са друге стране, појам *туриста* – конзумент туризма, усталио се у другој половини XX века када путовања постају део свакодневнице и слободних активности.²⁴ У односу на путника за кога се сматра да је активан, историчар Данијел Бурстин (Daniel Boorstin) истиче да је туриста пасиван и

¹⁷ Dragutin Alfier, „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, *Zbornik radova*, Knjiga II (Dubrovnik: Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu, 1977), 10.

¹⁸ Alfier, „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, 11.

¹⁹ Gorsuch, Koenker, „Introduction“, 2.

²⁰ Eugène Ionesco, *Fragments of a Journal* (London: Faber and Faber, 1968), 76.

²¹ Aleksandar Todorović, „Ličnost i turizam“, *Turizmologija*, br. 9 (1978), 58–59; Henri Lefebvre, *Dijalektički materijalizam. Kritika svakidašnjeg života* (Zagreb: Naprijed, 1959); Igor Duda, „Povijest dokolice za početnike“, *Povijest u nastavi*, br. 3 (2004), 214–221.

²² Igor Duda, „Dokolica kao potrošnja i putovanja kao potrošačka dokolica“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih* (Zagreb: Srednja Europa, 2014), 27.

²³ Aleksandar Todorović, *Sociologija turizma* (Beograd: Privredna štampa, 1982), 19–21.

²⁴ Orvar Löfgren, *On holiday. A history of vacationing* (Berkeley: University of California Press, 2002), 13–40.

препуштен уживању у оквиру туристичких активности, иде у обиласке и очекује занимљиве ствари.²⁵ Бурстин сматра да је путник постао турист онда када је установљено осигурање против свих врста ризика.²⁶ Осим тога, туристичка путовања су дошла до изражаја и услед развитка културних потреба човека, па се географске, природне и историјске разноликости сматрају једним од основних покретача туризма.²⁷

Током шездесетих и седамдесетих година прошлог века дошло је до иновативних истраживања која су дала значајан помак и поставила темеље историје и теорије модерног туризма, првенствено у америчкој и британској историографији. Осма деценија прошлог века се често описује као период убрзаног теоријског развоја истраживања туризма, а многе теорије и модели који су тада угледали светлост дана и даље се широко и често цитирају у савременој туристичкој литератури.²⁸ Истраживања усмерена ка историји туризма, слободног времена и потрошачког друштва доживљавају процват од краја XX века, нарочито у смислу тематске садржајности, слојевитости и методолошких оквира који почивају на интердисциплинарном и компаративном приступу, надопуњеном и ослоњеном на блиске хуманистичке и друштвене дисциплине као што су антропологија, социологија, географија, економија, студије културе, архитектура и визуелне уметности. Један од најбитнијих делова историје доколице данас управо настаје на сложеном и шароликом споју који чине социјална, културна и привредна историја, квалитет живота и животни стандард, туризам и путовања, потрошња и изградња националног идентитета.²⁹ Оно што карактерише истраживања туризма последњих деценија, одражавајући мултидисциплинарни природу у разматрањима ове теме, јесте позајмљивање концепата и модела из етаблираних дисциплина и њихова примена у туризму.

Развој туризма је праћен развојем друштва, прилагођавајући се савременим потребама човека, његовима навикама и захтевима, док су тржишни карактер туризма и конкурентност оријентисани тражењу нових модела туристичке понуде, промоције и приступачности све већем броју потенцијалних корисника. У XX веку „туристичка индустрија“ пролазила је кроз неколико развојних етапа које

²⁵ Danijel Burstin, „Od putnika do turiste. Izgubljeno umeće putovanja“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 36.

²⁶ Burstin, „Od putnika do turiste. Izgubljeno umeće putovanja“, 40.

²⁷ „Жеља за путовањем као туристичка потреба историјски се јавља условљена развитком културних потреба, било као тежња људи за упознавањем, непосредно, непознатих предела, људи и обичаја, било као тежња за упознавањем прошлости, путовањем у она места и пределе која у националној или светској историји имају велики, често и митски значај“. Milena Dragičević Šešić, „Turističke potrebe kao kulturne potrebe“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 150.

²⁸ Richard Butler, „The evolution of tourism and tourism research“, *Tourism Recreation Research*, vol. 40, no.1 (2015), 24.

²⁹ Duda, „Dokolica i potrošnja u historiografiji“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 17.

су биле условљене ширим друштвено-економским контекстом и политичким променама. Према томе, издвајају се три главна периода: зачеци туристичких активности од краја XIX века до почетка Првог светског рата, успон туризма у међуратном раздобљу и омасовљење туризма после Другог светског рата подстакнуто социјалним и тржишним усмерењима.³⁰ Сходно томе, и развој архитектуре туристичких објеката намењених смештају, одмору и разоноди туриста био је условљен друштвеним аспектима развоја туризма који су се одразили на обликовне и функционалне аспекте типологије туристичких објеката, углавном у оквирима актуелних архитектонских стремљења, као и на потребу за сталим повећањем смештајних и угоститељских капацитета. Успостављање савремене туристичке делатности у Југославији започиње половином двадесетих година прошлог века, када се формирају и прва професионална удружења и иницијативе за развој и пропаганду туризма у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а наставља се учесталим развојем током четврте деценије, да би после Другог светског рата туризам добио стратешку улогу и постао значајна грана југословенске привреде и међународне промоције државе.³¹ Југославија је већ током тридесетих година, користећи различите туристичке потенцијале, препознала привредну улогу *интернационалног туризма*, док је *домаћи туризам* у југословенском контексту имао идеолошку позадину и био је усмерен међусобном упознавању других република (делова земље) и сународника. Између два светска рата, па све до педесетих година, већина становништва је била слабо упозната са деловима и местима земље изван видокруга у коме су рођени или у коме су живели.

Таква идеолошка стремљења утицала су на прагматичну констатацију југословенског туризма чији су развојни потенцијали били усмерени ка широком спектру туристичких активности: здравствено-лечилишне (бање), рекреационе (летовалишта, зимовалишта, излетишта), културне (посете другим градовима, екскурзије, обиласци историјског наслеђа и споменика) и пословне (конгресни туризам/пословне посете). Репрезентативни карактер туристичких активности омогућавао је да се културни плурализам стопи у јединствен југословенски топос у коме је туризам имао интегришућу улогу. У периоду од 1947. до 1955. године, у јеку послератне обнове и изградње, туризам добија изразито социјални карактер, а одмор постаје привилегија радничке класе. Ово се одразило и на учесталију изградњу радничких одмаралишта. Архитектура одмаралишта била је прилагођена основним потребама боравка радника на одмору, у чему се и понајвише огледа утицај социјалистичког реализма, у прелазном периоду репре-

³⁰ Zuelow, „A History of Modern Tourism“, 91–111, 134–164.

³¹ Igor Duda, „Svakodnevni život u obje jugoslavenske države: Hvatanje koraka sa Evropom“, u: Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, et al. (ur.), *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017), 377–379.

сивне политике и скромних материјалних услова. Након разлаза са Совјетским Савезом, а потом и успостављања модела радничког самоуправљања, туризам поприма све значајније место у југословенском друштву, више се усмеравајући иностраном тржишту, који је допринео појави нових облика услужних и умрежених делатности. Из године у годину растао је број туриста, условљавајући обимнију изградњу туристичких смештајних капацитета и њихову модернизацију, посебно у погледу обликовања, организације простора и увођења нових садржаја. Интернационални туризам као модерни масовни феномен је обухватио практично све друштвене класе индустријализованог западног друштва, али, упркос демократизацији путовања, јавиле су се разлике не само у склоности ка путовању, него и у погледу дистанце, облика и организације путовања, те у мотивацији и стилу путовања, односно ширим културним мотивима.³²

Држава организује, народ се одмара: социјални туризам усмерен радништву

Почетком 1940. године, у предвечерје Другог светског рата у Југославији, наводе новинара „Политике“, објављене у чланку на тему питања реорганизације југословенског туризма и преуређења туристичког апарата, којим указује да би, и поред пречих бојазни и нестабилних друштвених и политичких прилика, требало радити на припреми реорганизације туризма како би по завршетку рата постојале основе за његов даљи развој, сматрајући да „баш после рата [...] настаје најбоља конјунктура за промет туриста“,³³ оповргнула су дешавања и исходи Другог светског рата, током којег не само да није било могућности за разматрање будућности туризма, него су ратним разарањима увелико девастирани изграђени туристички капацитети, а новоуспостављени политички и друштвени поредак донео је сасвим другачију визију туризма. Период ратних збивања на окупираним територијама Југославије (људска страдања и присутна неизвесност, разарања и одузимања материјалних добара, недостатак основних животних потрепштина и ограниченост кретања), потиснула су сваки облик туризма и туристичких услуга које по својој природи представљају манифестацију слободних активности и потреба људског духа.³⁴ Свет се након рата нашао у знатно измењеним друштвено-политичким приликама, када питања социјалних права и потреба, привредних приоритета и економског оснаживања

³² Erik Cohen, “The Sociology of Tourism: approaches, issues, and findings“, *Annual Review of Sociology*, no. 10 (1984), 376, 377.

³³ Р. Стефановић, „Преуређење нашег туристичког апарата треба изводити одмах“, *Политика*, 25. мај 1940, 13.

³⁴ О туристичкој функцији слободног времена вид. у: Dragan Koković, *Način života i slobodno vreme. Fenomenologija slobodnog vremena* (Novi Sad: Fakultet za sport i turizam, 2006), 85–91.

постају основе будућег развоја заснованог на новим политикама социјалне једнакости и јачања радничке класе. Европа је из рата изашла са разрушеним, често посве уништеним туристичким капацитетима, чија је обнова уследила убрзо након приоритетне обнове и изградње индустрије и стамбеног фонда за шта су била потребна огромна финансијска средства. У таквом контексту, туризам је сматран за погодан облик привреде који би обезбедио акумулацију девизних прилива, о чему сведоче и осврти објављивани у раној југословенској туристичкој периодици.³⁵ Европска комисија за туризам, основана 1946. године у сврху проучавања европске туристичке проблематике, у елаборату објављеном почетком педесетих година XX века под називом „Улога туризма у европској обнови“, предлагала је нужне мере за развој иностраног туризма које су се првенствено односиле на подстицање унапређења социјалног туризма кроз распоред годишњег одмора трудбеника, организацију туристичке штедње, туристичко васпитање маса, изградњу смештајних објеката и давање повластица за превоз, као и на потребу да се целокупна угоститељска привреда подвргне општој ревизији, посебно техника пословања, те да се општи ниво угоститељских услуга подигне на виши ниво, нарочито у погледу хигијене.³⁶

Завршетком рата у Југославији наступио је период интензивне обнове и свеопште модернизације која се огледала у многобројним развојним плановима и пројектима за изградњу индустрије и инфраструктуре, стамбених објеката, образовних и здравствених установа, али и у намери државе да се искористе географски и културни потенцијали за развој туристичке привреде. У Федеративној Народној Републици Југославији планска обнова и оживљавање туризма имали су утемељење у социјалној политици, а то се касних четрдесетих година обично пропагандно потенцирало кроз штура упоређивања са туризмом из периода пре рата, па се наводило да је туризам тада био „само привилегија богатих“ и подређен „једностраном интересу приватног капитала“.³⁷ Као и у многим другим аспектима живота и рада, тако се и у сфери туризма пласирао отклон од старе Југославије, јер је кроз прокламовану идеологију нова држава желела у свему да буде аутентична и супериорна. Југословенска држава, основана на социјалистичком поретку и комунистичкој доктрини, гледала је на туризам другачије него што је то био случај у капиталистичким земљама, па је туризам, према пласираним ставовима, третиран као „фактор за подизање здравственог, културног, па и политичког нивоа најширих слојева радног народа,

³⁵ „Uloga turizma u posleratnoj obnovi Evrope“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 1 (1952), 6.

³⁶ Исто, 5, 8.

³⁷ Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам, туризам од 1947. године, кутија 4715/47, „За оживљавање туризма“, реферат Љубише Ђекића, без датума.

односно становништва, и као неопходан елеменат за рекреацију радне снаге“.³⁸ У таквој идеолошкој констелацији, за успостављање туристичких активности било је надасве кључно увођење обавезног и плаћеног годишњег одмора, као и све активнија улога синдикалних организација у спровођењу социјалног туризма, нарочито током првих послератних година када је нови раднички сталез требало мотивисати за одлазак на одмор у виду активног учешћа у колективној обнови радне енергије.

Угледајући се на совјетску туристичку стратегију усмерену радништву, Југославија већ од 1946. године уводи „социјални туризам“ као део политике благостања, сматрајући га покретачем модернизације. Према пропагандној комунистичкој фразеологији друге половине четрдесетих година туризам у старој Југославији „служио је за разоноду и забаву буржоаској класи и за стицање профита појединцима који су у својим рукама држали хотеле и ресторане“, као и за странце „који су долазили у Југославију да траже егзотику и да у земљи коју су сматрали својом колонијом са што мање материјалних издатака пруже себи што више уживања“.³⁹ Таквим пропагандним наративом нова власт је под едигом социјалистичке модернизације, засноване на идеолошкој матрици политичког и друштвеног система, остваривала и социјалистичку еманципацију која је требало да направи јасан дисконтинуитет са претходним системом слободног капитализма и да наводно укаже на његове мањкавости. Истовремено, комунистички челници су истицали напоре партијског и државног руководства у циљу побољшања услова живота грађана, „градитеља социјализма“, којима је требало створити „радан, али радостан и удобан живот [...] који одговара ступњу савремене технике и богатства [...] социјалистичке домовине“.⁴⁰ У тим ставовима се најјасније огледају идеолошке тежње да се туризам у потпуности стави под окриље државне политике. Краткотрајан утопистички експеримент, који се одмах после Другог светског рата јавио са туризмом као носиоцем националне и политичке идеологије, имао је за циљ стварање новог југословенског социјалистичког грађанина, међутим, променом општенационалног курса овај концепт је убрзо напуштен, а туризам потом искоришћен као средство којим држава може осећај доброг живота и задовољства приближити обичном грађанину.⁴¹ За реализацију амбициозних планова социјалног туризма била је неопходна адекватна инфраструктура и знатно повећање смештајних капацитета. Већ крајем четрдесетих година истицала се потреба за грађењем нових објеката, па

³⁸ Апић, *Turizam u svetu i kod nas*, 26.

³⁹ „Turizam u staroj Jugoslaviji“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 40.

⁴⁰ Vladimir Velebit, „Uvodna reč“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 1.

⁴¹ Rory Yeomans, „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu* (Zagreb: Srednja Europa, 2013), 92.

тако у уводнику првог броја часописа „Vesnik turizma i ugostiteljstva“, Владимир Велебит, председник Комитета за туризам и угоститељство Владе ФНРЈ, наводи да је угоститељско-туристичка струка „саставни део оног комплекса добара и услуга које сачињавају животни стандард“ и да „грађење нових, великих угоститељских објеката“ представља „врло одговоран посао, коме треба приступити промишљено и припремљено“.⁴² Овакве, углавном уопштене и декларативне изјаве, нису одражавале реално стање организације туризма у том периоду, који се суочавао са разним проблемима и потешкоћама.

Непосредно после рата становништво практично није ни имало времена ни могућности за туристичка кретања, која су у првим послератним годинама била веома ограничена, изузев потреба за привредним и политичким активностима.⁴³ До нешто интензивнијих кретања долази тек у другој половини 1946. године, чему је понајвише допринело доношење владине Уредбе о плаћеном годишњем одмору радника, намештеника и службеника од 4. јула 1946. године, по којој су сви радници, намештеници и службеници који су у истом предузећу, надлештву, установи, организацији, односно код истог приватног послодавца запослени најмање 11 месеци, имали право на плаћен годишњи одмор у трајању од најмање 14 дана сваке календарске године.⁴⁴ Правни основ за доношење оваквог акта почивао је на члану 20. Устава ФНРЈ, којим се, између осталог, прописивало да „држава заштићује лица у најамном радном односу, нарочито обезбеђењем права удруживања, ограничавањем радног дана, обезбеђивањем права на плаћени годишњи одмор, контролом радних услова, бригом о стамбеним приликама и социјалним осигурањем“.⁴⁵ Обезбеђивање годишњег одмора је дало основ и за увођење повластица за чланове синдиката, што је убрзо покренуло запослене на путовања у различита места широм Југославије ради коришћења одмора.⁴⁶ Такође, Закон о ученицима у привреди омогућио је ученицима ангажованим у привреди право на годишњи одмор.⁴⁷ Од 1947. године почела је нова фаза планског усмеравања развоја привреде и друштва у Југославији, и та се година сматра и прекретницом у развоју туризма, јер су тада забележена интензивнија туристичка кретања, која су по броју туриста и ноћења знатно надмашила прет-

⁴² Velebit, „Uvodna reč“, 2.

⁴³ Antun Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive* (Zagreb: Informator, 1987), 8.

⁴⁴ Уредба о плаћеном годишњем одмору радника, намештеника и службеника, „Службени лист ФНРЈ“, број 56 од 12. јула 1946, 650; Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji...*, 8; Igor Duda, „Od radnika do turista“, у: Н. Grandits & К. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije...*, 57; Igor Duda, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašima i gladnima 1947–1950“, *Historijski zbornik*, vol. 64, no. 1 (2011), 101.

⁴⁵ Устав Федеративне Народне Републике Југославије, „Службени лист ФНРЈ“, број 10 од 1. феб. 1946, 77.

⁴⁶ Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive*, 8.

⁴⁷ „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 42.

ходну годину.⁴⁸ Број домаћих туриста у 1947. години, који је износио 1.058.479, повећан је за око 140% у односу на број туриста 1946. Године, којих је тада регистровано 439.917.⁴⁹ У свом говору на митингу одржаном у Сплиту 1946. године председник владе ФНРЈ, Јосип Броз Тито, осврнуо се и на туристички потенцијал Јадранске обале и њен значај за опоравак радништва, сугеришући да треба искористити природне потенцијале обале и изградити радничка опораваилишта.⁵⁰ Активности државне администрације и државних руководиоца биле су део усмерене политике благостања, чија се успешност од стране грађана мерила властитим задовољством и стандардом.⁵¹

За реализацију социјалног туризма били су неопходни многобројни нови смештајно-угоститељски објекти, којих не само да није било довољно, већ су и постојећи објекти током рата били девастирани, оштећени или им је промењена намена,⁵² па их је требало обновити и обезбедити потребан инвентар како би могли да буду употребљиви. Касних четрдесетих година држава је обнову угоститељског сектора спроводила кроз често репресивне акције и рестриктивне мере. Власници предратних угоститељских радњи или су остајали без свог капитала или нису били у стању да их обнове за даљи рад без помоћи државе.⁵³ Како је за кратко време широм Југославије, а нарочито дуж јадранске обале, требало обезбедити смештај за све већи број радника, држава је приступила национализацији приватних угоститељских објеката. Они су након обнове, како се презентовало у јавности, „уврштени у најудобније и репрезентативне тури-

⁴⁸ Kobašić, *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive*, 8.

⁴⁹ „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, 42.

⁵⁰ „Видио сам да су у Далмацији чињени напори у погледу хигијене и здравља и морам да кажем да је оно што је урађено добро и да је прилично урађено. Али, све је то још увијек мало, према ономе што треба урадити. Дивна обала наше Далмације може да пружи могућности за учвршћење здравља радних маса свих народа Федеративне Народне Републике Југославије. Од лијепе далматинске обале треба да створимо опоравилишта и санаторијуме, да сваки који ради и даје свој прилог заједници може да дође да поправи своје здравље и затим поново, још јаче, да прионе на рад.“ Milorad Kovačević, Miloš Rašeta (ur.), *Tito i more* (Opatija – Rijeka, Zagreb: Otokar Keršovani i Spektar, 1983), 66.

⁵¹ Duda, „Blagostanje i slobodno vrijeme: plaćeni odmor za sve“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 73.

⁵² Током Другог светског рата италијански фашисти су хотел *Grand* на Лопуду користили за интернирање Јевреја са дубровачког подручја. Смештајни објекти Хотелског акционарског друштва „Ко-оп“ на простору Србије и у Улцињу су такође током рата од стране окупатора били реквирирани, коришћени и девастирани (Архив Југославије (АЈ), фонд Министарства за трговину и индустрију Краљевине Југославије 65, фасцикла 1258, јединица 2242, Молба „Ко-оп“ а. д. Министарству трговине и снабдевања НР Србије за продужење рока за сазив збора акционара, датирано 14. јун 1945. године).

⁵³ ИАБ, фонд Трговинске коморе, Угоститељство и туризам, туризам од 1947. године, кутија 4715/47, Допис Трговинске коморе Одсеку за туризам Министарства трговине и снабдевања НР Србије ради обнове угоститељских радњи у бањским и туристичким местима, 7. фебруар 1946. године.

стичке објекте“, иако је реална ситуација била доста другачија, нарочито ако се имају у виду несташнице основних намерница и оскудна расположива средства посебно у мањим срединама.⁵⁴ У сврху национализације социјалистичке власти су по срезовима вршиле попис угоститељских објеката. Архивски документи из фонда Комисије државне контроле владе ФНРЈ из 1948. године указују да се након национализације угоститељских објеката некадашњег приватног сектора број постеља у државном сектору увећао на 24.000, али да је и тај капацитет био знатно мањи од потребног броја за смештај радника из свих делова земље.⁵⁵ Највише туристичких смештајних објеката је одузето, тј. национализовано у републикама које су због својих туристичко-географских потенцијала представљале окосницу будућег туристичког развоја.⁵⁶ И поред тога, велики број туриста је морао бити смештен у приватним собама у оквиру кућне радиности, јер је једино на тај начин било могуће остварити план промета у туризму.⁵⁷ Стални прилив посетилаца у туристичка места био је далеко већи од повећања њиховог смештајног капацитета. За адаптацију национализованих објеката, изградњу нових и за њихово одржавање формиран је Фонд радничких одмаралишта на основу доприноса који су радници раније издвајали за издржавање радничких комора (тај допринос је износио 0,3% вредности плате, а уплаћиван је заједно са доприносом за социјално осигурање).⁵⁸ Тиме су потешкоће у планирању туризма према архивским изворима биле само делимично решене.⁵⁹ Предузимане мере

⁵⁴ Видети брошуру: *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije* (Београд: 1951).

⁵⁵ АЈ, фонд Комисије државне контроле владе ФНРЈ 19, фасцикла 186 (у даљем тексту: АЈ, 19–186), Допис Комитета за туризам и угоститељство владе ФНРЈ Савезној контролној комисији, са извештајем о стању смештаја и исхране туриста по републикама, број 129, од 7. августа 1948. године. Из дописа: У Србији су се туристичка кретања углавном одвијала ка бањама, где је и било највише смештаја; у Хрватској се до половине јула лакше обезбеђивао смештај, да би после услед навале туриста, посебно у већа приморска летовалишта, долазило до попуњености расположивих капацитета; у Словенији је, првенствено због климе, број туристичким посета био нешто нижи од очекиваног; Босна и Херцеговина није имала довољно смештајних капацитета, осим у неколико туристичких градова, па се истицала потреба изградње истих; у Македонији су туристичка места такође располагала са недовољним бројем постеља, те се о већим промету туриста и није могло говорити док се не изграде смештајни објекти; у Црној Гори је био обновљен већи број смештајних објеката на Јужном приморју.

⁵⁶ АЈ, 19–186, Анализа смештаја и реализација плана туризма у сезони 1948. године, без датума, 6. Из анализе: У Хрватској је за потребе смештаја туриста одузето 139 објеката, у Словенији 86, у Македонији 33, у Босни и Херцеговини 17, у Србији (без Београда) 13, а у Црној Гори 3 објекта. У Београду је 10 хотела одузето за потребе разних надлештава, установа и предузећа (*Palace, Занатски дом, Асторија, Бристол, Петроград, Royal, Српска круна, Косово, Праг, Лондон*).

⁵⁷ АЈ, 19–186, Допис Комитета за туризам и угоститељство владе ФНРЈ Савезној контролној комисији...

⁵⁸ Ђуро Салај, „Годишњи одмор трудбеника Југославије – велика тековина народне револуције“, *Jugoslavija – SSSR: časopis Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR*, br. 34 (1948), 1.

⁵⁹ АЈ, 19–186, Задаци туризма у 1949. години, реферат Владе Загорца, без датума, 7.

показују да је терет организације туризма, поред свих парола којима је држава истицала бригу, понајвише пао на раднике, почев од национализације, па до доприноса и добровољних радних акција на обнови и изградњи одмаралишта.

Узимајући у обзир значај туризма за развој социјалистичког друштва и оснаживање радничког пролетаријата, комунистичка власт је у Петогодишњем плану развитка народне привреде Југославије од 1947. до 1951. године уврстила туризам и хотелијерство у привредне приоритете, истичући потребу изградње нових радничких одмаралишта и оспособљавање постојећих.⁶⁰ Како се истицало, туризам нове Југославије био је утемељен на једној од „најзначајнијих тековина која је поздрављена у свим редовима радничке класе“ – годишњим одмором.⁶¹ Оваква уопштавања су служила за постизање јединства у плановима власти да годишњи одмор буде механизам преко кога би се остваривали шири идеолошки и практични циљеви. Путем средстава комуникације саопштаване су предности које одмор треба да има, па је тако Ђуро Салај, председник Централног одбора Јединствених синдиката Југославије (ЦО ЈСЈ), истицао да је „радни народ први пут у историји човечанства постао господар и творац свога живота“, додајући да су хотели, бање, опоравилишта, летовалишта, јавна купатила постали општенародна имовина доступна радном народу коме одмор треба да омогући прикупљање снаге за успешан рад на изградњи новог социјалистичког друштвеног поретка.⁶² Честе сличне изјаве крајем четрдесетих година имале су понајвише пропагандну сврху. Плаћени годишњи одмор, увршћен у модалитете за реализацију задатака Петогодишњег плана, добио је званично и према законској основи улогу за подстицање радног полета и стваралачке иницијативе радничке класе и трудбеника уопште.⁶³ У образложењу Петогодишњег плана развоја хотелијерства и туризма од 1947. до 1951. године такође је истакнуто да је, осим потребе за повећањем броја радних људи, деце и омладине као корисника туризма, неопходно знатно повећање смештајних капацитета државног угоститељства и активирање једног дела приватног сектора у туристичким местима.⁶⁴

⁶⁰ Говор Вицка Крстуловића, министра рада у влади ФНРЈ, одржаном на заседању Народне скупштине ФНРЈ 26. априла 1947. године, у: *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947–1951. и Закони о петогодишњим плановима развитка народне привреде народних република Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе* (Београд: Савезна планска комисија, 1947), 53.

⁶¹ Говор Вицка Крстуловића..., 53.

⁶² Салај, „Годишњи одмор трудбеника Југославије – велика тековина народне револуције“, 1.

⁶³ *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947–1951...*, 69.

⁶⁴ АЈ, фонд Министарства трговине и снабдевања ФНРЈ 163, фасцикла 25, јединица 32, План туризма и угоститељске мреже (ознака *поверљиво*), Образложење петогодишњег развитка хотелијерства и туризма у годинама 1947–1951, 2.

Како би свим радницима и службеницима било омогућено да одмор проведу у неком о одмаралишта широм земље, а имајући у виду недовољан број смештајних капацитета, влада ФНРЈ је крајем 1949. године издала Наредбу о планирању годишњег одмора радника, службеника и намештеника, према којој су руководиоци предузећа, установа и организација били дужни да за сваку годину израде план коришћења годишњег одмора којим се одређује дужина и распоред одмора за сваког радника, уз прибављено мишљење синдикалне организације.⁶⁵ Ово је предузето у циљу што рационалнијег коришћења смештајних капацитета током целе године и спречавања стихијског упућивања радника на одмор. Још крајем 1948. године Комитет за туризам и угоститељство владе ФНРЈ дао је главне поставке и препоруке за план смештаја трудбеника на годишњем одмору, према којима је, полазећи од становишта да туризам у социјалистичком друштву треба првенствено да служи радним масама, одређено да се највећи део угоститељских капацитета (око 90%) ангажује за потребе смештаја трудбеника за време годишњег одмора, а да остатак остане расположив за смештај пролазника.⁶⁶ Одмор током летњих месеци су могли да користе првенствено радници тешке индустрије, рудари и просветни делатници, те само они радници и намештеници из осталих грана привреде којима је током лета одмор био најпотребнији.⁶⁷ Будући да је од 7.500.000 до 8.000.000 радних људи у ФНРЈ имало право на коришћење повластица за годишњи одмор (радници и службеници са породицама и чланови сељачких радних задруга), вршила се преоријентација коришћења годишњег одмора у радним колективима ради потпунијег ангажовања постојећих смештајних капацитета. Због тога су туристичка и угоститељска предузећа имала задатак да привуку пажњу радника за одмором и изван официјалне туристичке сезоне.⁶⁸ Међутим, у свему томе долазило је до одступања од постављених услова, непридржавања утврђених планова и честих промена у терминским распоредима.⁶⁹

⁶⁵ *Наредба о планирању годишњег одмора радника, службеника и намештеника*, „Службени лист ФНРЈ“, број 109 од 31. децембра 1949, 1512; Stanko Marovt, „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 3 (1949), 81–94; „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 43–44.

⁶⁶ Marovt, „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, 82.

⁶⁷ „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, 44.

⁶⁸ Ш. Матијашевић, „Осам милиона грађана ФНРЈ ужива повластице за годишњи одмор“, *Туристичке новости*, год. I, бр. 1 (1953), 2.

⁶⁹ Нерационалним коришћењем смештајних капацитета није био задовољан ни председник владе Ј. Б. Тито, изложивши то у свом експозеу на IV ванредном заседању Народне скупштине ФНРЈ одржаном 27. децембра 1948. године: „У тој грани привреде [туризму и угоститељству], која је уско повезана с културним, хигијенским, здравственим и другим проблемима, имамо још доста слабости. [...] Број радничких одмаралишта ове године се нешто повећао, тако да смо имали 32 одмаралишта са 2.898 кревета, које је овде године користило око 35.000 радника, што значи двоструко више него прошле године. [...] Но, све је то још доста недовољно да би задовољило

Осим потешкоћа са смештајем радника у туристичким местима, надлежне управе за туризам и синдикалне организације су се, и поред различитих подстицајних мера у сврху коришћења годишњег одмора, суочавале са проблемом немотивисаности радника за путовања, као и са њиховим понашањима током одмора. „Убрзо по додељивању права на коришћење годишњег одмора постало је јасно да време одмора ваља научити користити.“⁷⁰ Негирајући однос према одмору био је најприсутнији код радника из руралних крајева који претходно нису имали искуства путовања и који нису имали развијену свест о функционалном коришћењу слободног времена, па су у данима одмора видели могућност за обављање других послова. Ненавикнути на боравак у одмаралиштима, склони неприхватању колективних активности током одмора и извргавању правила понашања, радници су неретко враћани са годишњег одмора или су негодовали због различитих услова како би издејствовали повратак кући, док истовремено управници одмаралишта и услужно особље, често недовољно стручно и обучено, своје дужности није обављало савесно и поштено.⁷¹ Проблеме током боравка у одмаралиштима додатно су стварале потешкоће са снабдевањем храном услед несташица намерница у целој земљи.⁷² Због тога је посебна пажња придавана друштвеној исхрани, која је у социјалистичкој изградњи заузимала неопходан саставни елемент.⁷³ Сви ови аспекти осликавају почетке социјалног туризма у Југославији, који је радницима према озваниченим уверењима требало да омогући „уживање у слободном времену и одмору као заслуженим плодовима властитога рада“,⁷⁴ упркос бројним недостацима у погледу смештајних капацитета, проблемима у организацији одмора и скромном обухвату туристичке изградње. Туризам се, имајући у виду све аспекте, околности и домете, доказивао као неизоставан део модернизације, њених добрих и лоших страна.⁷⁵

Пут ка срећнијем животу виђен је и у плаћеном годишњем одмору радника и трудбеника који су одласком у одмаралишта широм Југославије учествовали

потребе наших радних људи. Није ни ово што имамо довољно рационално искоришћено, јер се није искоришћавало вансезонско вријеме за одмарање у постојећим одмаралиштима“. Josip Broz Tito, „Turizam i ugostiteljstvo (iz ekspozice na IV vanrednom zasjedanju Narodne skupštine FNRJ)“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 12.

⁷⁰ Duda, „Blagostanje i slobodno vrijeme: plaćeni odmor za sve“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 80.

⁷¹ Duda, Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta...“, 101.

⁷² Duda, Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta...“, 113–117.

⁷³ Marko Ivanetić, „O društvenoj ishrani“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 15; AJ, фонд Савезне планске комисије (1943–1951) 41, фасцикла 278, јединица 464, *Problemi našeg turizma* (Београд: Главна управа за туризам, 1947), 33–34.

⁷⁴ Ivanetić, „O društvenoj ishrani“, 15.

⁷⁵ Igor Duda, „Tourism to the People. Vacation as a Product of Socialist Modernization / Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor*, br. 684–685 (2011), 28.

у стварању идеализованог система, успешног и задовољног друштва. „Изградити земљу значи изградити услове за бољу и срећнију будућност радничке класе, њене дјече и будућих поколења“, понавља Ј. Б. Тито у говору на Конгресу јединствених синдиката Србије, позивајући на ширење братства између радника и сељака, како би као једна „монолитна стијена“ бранили тековине Народноослободилачке борбе (НОБ) и дали све од себе у обнови земље.⁷⁶ Сви учесници у обнови земље су одласком на одмор бивали у ствари награђени за своје радне заслуге. Путовањима у различите крајеве Југославије, често знатно даље од места пребивалишта, и развијањем колективизма током слободног времена, држава је пропагирала идеологију братства и јединства. Због сталног истицања потребе за континуираним радом, обновом радне енергије, али и манифестације типично марксистичко-лењинистичке склоности према туризму, плаћени одмор се у јавном етосу искључиво представљао начином награђивања заслужних радника за добро одрађен посао.⁷⁷ Брошура (водич) Централног одбора Савеза синдиката Југославије (ЦО ССЈ) из 1951. године, „Radnička odmarališta“, доноси преглед радничких одмаралишта (домова одмора) широм Југославије под управом Савеза синдиката, од којих су већина познати хотелски објекти изграђени током тридесетих година XX века, а после рата национализовани. Многа од ових одмаралишта носила су имена народних хероја који су се истакли у НОБ-у. На почетку брошуре се наводи да радничка одмаралишта ЦО ССЈ, којих је 1950. године било више од 150, „представљају један од најлепших и најубедљивијих примера бриге за радне људе, коју може да пружи једна истински социјалистичка земља“.⁷⁸ Слични описи су се понављали у многим туристичким брошурама и водичима који су служили за популаризацију туризма и путовања. Колико су одмаралишта била „убедљиви“ примери бриге за радне људе најбоље сведоче искуства корисника, као и целокупна слика организације боравка радника.

У домове одмора ЦО ССЈ слати су, углавном бесплатно, „најзаслужнији радници на пољу изградње социјализма, ударници, новотари и рационализатори“, као и они који су се нарочито истицали на послу,⁷⁹ па се тако извесни Марко Перишић, физички радник из Никшића који је три пута проглашаван за ударника, током лета 1949. године одмарао у одмаралишту „Иван Милутиновић“ у Улцињу (некадашњи хотел „Ко-оп“), а да у лето 1939. године наводно

⁷⁶ *Tito radničkoj klasi* (Zagreb: Glas naroda, 1949), 6, 10.

⁷⁷ Patric Hyder Patterson, „Jugoslavija kakva je nekad bila. Šta su turizam i dokolica značili u povijesti socijalističke federacije“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije...*, 383.

⁷⁸ *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, n.n.

⁷⁹ „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 43.

„није могао ни да привири у двориште овог хотела“, јер је пред капијом био заустављен због свог скромног одела.⁸⁰

Слика 1. Насловна страна часописа „Југославија – СССР“, бр. 34 из 1948, са приказом национализованог хотела Ко-оп у Улцињу претвореног у радничко одмаралиште „Иван Милутиновић“. Извор: Народна библиотека Србије

Ово је био један од многих примера како је ондашња јавност, путем дневне штампе, пропагандног материјала и синдикалних гласила, информисана о успесима социјалног туризма у односу на предратне прилике, профил туристе и сврху хотела, који су, према изношеним коментарима и осудама, били намењени само имућнијем сталежу. Власт је управо у таквим паралелама видела успех своје политике и идеологије. У поменутом улцињском одмаралишту „Иван

⁸⁰ АЈ, 19–186–1702, Д.П. „У Улцињу. Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма“, *Борба*, 31. јул 1949, 5.

Милутиновић“, на основу сазнања из дневне штампе, одржавала су се и кратка предавања на којима су се представљале нове методе рада и разне новине из производње.⁸¹ Значај организованих активности које су се одвијале у одмаралиштима и њихова често дидактичко-морализаторска позадина огледали су се и у организованим такмичењима између колективâ неколико одмаралишта. Тако се током сезоне 1949. године колектив одмаралишта „Франце Розман“ из Гозд Мартуљака у Словенији такмичио са колективима радничких одмаралишта у Опатији, Аранђеловцу и Каштел Старом у темама као што су уштеда материјала и смањење режијских трошкова, исхрана трудбеника, радна дисциплина, обезбеђивање културних активности, опште пословање дома, културно-просветни и фискултурни рад, синдикални и добровољни рад, те популарисање књига међу гостима и персоналом.⁸² Иако је истицано како је брига за радне људе током боравка у одмаралиштима обезбеђивана и кроз „широко развијен друштвени живот“, који је имао за циљ да допринесе „међусобном зближавању трудбеника“,⁸³ на основу појединих извештаја о туризму из касних четрдесетих година са освртима на активности у одмаралиштима, може се закључити да је брига о културном животу била потпуно занемарена.⁸⁴ Ово је било посебно изражено у мањим местима у којима су културне активности због нерентабилности биле запостављене.⁸⁵

Под културним животом су се подразумевале различите активности кроз које су корисници одмора могли да се упознају са драмском и музичком уметношћу, као што су наступи разних уметничких група и првака југословенских позоришта, одржавање концерата (углавном класичне музике),⁸⁶ али и други садржаји попут разних изложби, приредби, фолклорних наступа и филмских пројекција.⁸⁷ Одмаралишта су имала библиотеке са више стотина књига домаће и стране књижевности, стручну литературу и белетристику, док се у читаоницама налазила партијска, синдикална и дневна штампа и часописи. Да су се корисници одмаралишта заиста и служили књигама показује податак да је током 1947. године наводно прочитано 4.934 књиге, што се приписивало томе да „ударници и заслужни радници са пуно воље и љубави читају када за

⁸¹ АЈ, 19–186–1702, „У Улцињу. Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма“

⁸² АЈ, 19–186–1702, С.М. „Угодан одмор трудбеника – резултат успешне изградње социјализма. Враћамо се свежи и препорођени“, *Борба*, 31. јул 1949, 5; Savo Medan, „Naša radnička odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, br. 34 (1948), 8.

⁸³ *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, n.n.

⁸⁴ АЈ, 19–186, Задаци туризма у 1949. години, реферат Владе Загорца, без датума, 9.

⁸⁵ Karlo Novak, „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 11.

⁸⁶ *Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*, n.n.

⁸⁷ Gojko Popović, „Za kulturni život i razonodu u turističkim mjestima“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. III, br. 3 (1951), 147–148.

то имају могућности“.⁸⁸ За културни живот су корисницима одмаралишта на располагању обично били радио апарати, грамофон и плоче, клавир или други музички инструменти, а за разоноду и дружење су постојале и посебне просторије у којима су се организовале разне друштвене игре, попут шаха, билијара, пинг-понга и слично.

Слика 2. Играње шаха током боравка у једном од радничких одмаралишта у Југославији крајем 1940-их. Извор: АЈ, Збирка фотографија 377, фонд Министарство рада владе ФНРЈ 25, фасцикла 4.

Активности културног и уметничког карактера обично су наменски организоване како би се на тај начин радници упознали са „тековинама на пољу културе и уметности“, проширили своја знања и културно се уздизали,⁸⁹ па је тако ЦО ЈСЈ, у споразуму са Комитетом за културу и уметност владе ФНРЈ, организовао гостовања разних уметника, чланова опере, балета и филхармоније који су својим наступима и концертима употпуњавали културни живот током одмора.⁹⁰ Креатори просветне политике су у свом револуционарном заносу сматрали да ће се негативно наслеђе прошлости и објективни проблеми, произашли

⁸⁸ Medan, „Naša radnička odmarališta“, 8.

⁸⁹ „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, 42; „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, 43.

⁹⁰ Medan, „Naša radnička odmarališta“, 9.

из необразованости и неимаштине, уклонити у кратком временском року,⁹¹ па су зато разне прилике, између осталог и слободно време одмора, коришћени за одгој и образовање.

Значај „културног живота“ у домовима одмора посебно је наглашаван у општој популаризацији социјалистичких вредности, уз истицање да је туризму у том смислу потребно дати „нову социјалистичку садржину“, а културне активности омасовити и учинити их приступачнијим широким слојевима радног народа.⁹² „Упркос томе (или управо захваљујући томе) што је музички одгој био део одгојнообразовне платформе за имплементацију социјалистичког система, у раном поратном периоду се са ентузијазмом и вером у нове задатке уметности вредно радило на томе да се музика приближи младима“.⁹³ Махом су упражњаване и разне спортске активности, а за њих су обично постојале обезбеђене физкултурне справе и уређени спортски терени. Уз побољшање психофизичких способности појединаца циљ спортских активности био је у коначници свеобухватан „социјалистички преображај друштва“.⁹⁴ За социјализацију и упознавање крајева у близини одмаралишта у која многи никад пре нису имали прилике да дођу служили су једнодневни излети.⁹⁵ Усмереност садржаја у одмаралиштима и расположиве активности током одмора употпуњиване су и организованим колективним излетима на различите локације (природне и културно-историјске знаменитости), што се сматрало значајним и корисним не само за међусобно упознавање и зближавање трудбеника, омладине и деце, него и за упознавање предела и културне разноликости Југославије.⁹⁶ У описима социјалистичких одмаралишта искристалисала се често коришћена констатација да су живот и активности у радничким одмаралиштима усмерени упознавању и зближавању трудбеника и службеника из разних крајева Југославије и њиховом што удобнијем одмору како би се свежи могли вратити на посао и још јаче прионути на испуњење задатака који се постављају пред радничку класу.

Управо је утицај социјалистичког реализма⁹⁷ у том погледу био и најизраженији, с обзиром на тада скромне могућности у туристичкој изградњи доминантно

⁹¹ Lada Duraković, „‘Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike’. Glazbeni odgoj u osnovnim školama u ranome socijalizmu“, u: Igor Duda (ur.), *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma* (Zagreb – Pula: Srednja Europa, 2017), 68.

⁹² Karlo Novak, „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, 11.

⁹³ Duraković, „‘Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike’...“, 69.

⁹⁴ Hrvoje Klasić, „Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslavenskog socijalističkog društva 1945–1952.“, u: Igor Duda (ur.), *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*, 214.

⁹⁵ Medan, „Naša radnička odmarališta“, 8.

⁹⁶ Popović, „Za kulturni život i razonodu u turističkim mjestima“, 148.

⁹⁷ О социјалистичком реализму у југословенској архитектури и урбанизму видети у: Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, u: *Srpska arhitektura 1900–1970*. (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 26–28; Александар Кадијевић, „Проблеми истраживања и тумачења соцреа-

усмерене социјалном туризму који се спроводио према прокламованој идеолошкој визији друштвеног благостања, па се архитектуром туристичко-угостиолашкој објеката, којих је за кратко време требало обезбедити што више, није морала ни наглашавати или стилски манифестовати заступана идеологија соцреализма. Полемишући о линији југословенске архитектуре са аспекта идејности у архитектури, словеначки архитект Миро Крајгер наводи да је пројектовање у социјализму у основи различито од онога у капитализму и да би та разлика требало да се испољава кроз могућност органског унутрашњег живота сваке зграде чији изглед би требало да указује на богате садржаје социјалистичког живота.⁹⁸ Управо је у том аспекту дошао до изражаја функционално-програмски концепт радничких одмаралишта. Развој послератног југословенског туризма резултирао је новим активностима *очовјеченог друштва*⁹⁹ и *еманципацијом човекове чулности*¹⁰⁰ саздане на способности уживања и коришћења слободног времена, што ће се у архитектури туристичких објеката материјализовати условљеном дијалектиком функционализма и архитектонског обликовања утемељеног на односима објективних естетских квантитета који су добили своју „квалитативну вриједност у интерпретацији животне проблематике“.¹⁰¹ Прелазак на *изградњу социјализма* и сукоб са Информационим бироом означили су такође и период у коме је започето нормирање уметничког стваралаштва¹⁰² које ће, нарочито у домену архитектуре, донети нова модернистичка стремљења и утицати да се архитектура ослободи не само идеолошког баласта без веће муке, него да буде и у много мањој жижи идеолошке пажње режима.¹⁰³ У крајој теоријској анализи архитектонског обликовања, објављеној 1947. године, архитект Андрија Мохоровичић одбацује социјалистички неокласицизам, сматрајући да у савременој архитектури нема и не може бити места историјским елементима, пошто њени облици морају бити „нови, произашли из нове стварности друштвених

лизма у српској архитектури“, *Новопазарски зборник*, бр. 30 (2007), 211–217; Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, бр. 8 (2007), 95–118; Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, *Наслеђе*, бр. 9 (2008), 75–88; Јелена Живанчевић, *Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије* (Докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Универзитета у Београду, 2012).

⁹⁸ Mira Krajger, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, god. III, br. 10–12 (1948), 289.

⁹⁹ Simo Elaković, *Sociologija slobodnog vremena i turizma* (Београд: Економски факултет, 2006), 28–29.

¹⁰⁰ Elaković, *Sociologija slobodnog vremena i turizma*, 40.

¹⁰¹ Andrija Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, god. I, br. 1–2 (1947), 8.

¹⁰² Љубодраг Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945–1955“, *Историјски записи: орган Историјског друштва Народне Републике Црне Горе*, год. 72, бр. 3/4 (1999), 115.

¹⁰³ Предраг Ј. Марковић, *Београд између истока и запада 1948–1965*. (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 436.

односа и изражени новом статиком и новим материјалом“.¹⁰⁴ Такви ставови су ишли у прилог наставку развоја модернистичке архитектуре након рата. Већ на почетку педесетих година императив *реалистичне уметности* престаје да буде важећи и једино исправни начин уметничког изражавања,¹⁰⁵ а рецидиве соцреалистичке естетике, који су постали ретки и неприкладни, у наступајућем периоду стимулативнијег социјалистичког естетизма замењује све израженији креативни потенцијал архитектата.¹⁰⁶

Прихватајући нову друштвену стварност, многи архитекти, попут Јована Крунића, Братислава Стојановића, Бранка Максимовића, Ђурђа Бошковића, Невена Шегвића, Мира Крајгера и других, иначе склони тражењу нових и одговарајућих упоришта за своје пројектантско или академско деловање, отиснули су се у потврђивање улоге друштвено ангажоване архитектуре која је требало да буде у служби целокупног социјалистичког друштва као саставни део планске социјалистичке изградње. Истицало се да су пред југословенску архитектуру стављени нови задаци, произашли из нове стварности, односно из новог политичког и економског живота југословенских народа.¹⁰⁷ У реферату написаном за Прво саветовање архитектата и урбаниста Југославије, одржаном у Дубровнику од 23. до 25. новембра 1950. године,¹⁰⁸ архитект Јован Крунић наглашава да зграде и објекти Петогодишњег плана „морају имати печат епохе и средине у којој су настале“, како би југословенска архитектура имала свој „адекватни и специфични архитектонски израз“,¹⁰⁹ утемељен на властитим постигнућима прошлости „која су и огромна и у најмању руку равна са најновијим прогресом архитектонске мисли у свету“.¹¹⁰ Југословенски идеолози тако понављају социјалистички културни образац који је још тридесетих година XX века изнео и Лав Троцки наводећи да култура, „према службеној формули“, „мора бити социјалистичка по садржају, а национална по облику“.¹¹¹ Троцки је

¹⁰⁴ Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, 7.

¹⁰⁵ Димић, „Идеологија и култура у Југославији 1945–1955“, 119.

¹⁰⁶ Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним тумачењима“, 85.

¹⁰⁷ Bratislav Stojanović, „О архитектури нове Југославије“, *Književne novine*, god. I, br. 26 (1948), 1–2.

¹⁰⁸ О Дубровачком саветовању архитектата и урбаниста 1950. године вид. у: „Закључци саветовања архитектуре FNRJ по питањима архитектуре и урбанизма“, *Tehnika*, god. VI, br. 1 (1951), 6–13; Zoran Manević, „Novija srpska arhitektura“, у: *Srpska arhitektura 1900–1970*, 28; Branislav Krstić (prir.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih* (Београд: Branislav Krstić, 2014); Дијана Милашиновић Марић, *Полетне педесете у српској архитектури* (Београд: Орион арт; Факултет техничких наука у Косовској Митровици, Универзитет у Приштини, 2017), 103–106.

¹⁰⁹ Jovan Krunic, „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza“, у: Branislav Krstić (prir.), *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*, 156.

¹¹⁰ Krunic, „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza“, 160.

¹¹¹ Lav Trocki, *Izdana revolucija I* (Ријека: Otokar Keršovani, 1973), 144.

такође заговарао и брисање граница између уметности и индустрије, сматрајући да се архитектура треба „напајати духом осећања и расположења маса“, а да се човечанство треба одгајати пластично тако „да се навикне гледати на свијет као на податну глину за моделирање све савршенијих животних облика“. ¹¹² Образлажући своје погледе на нове задатке архитектуре у оквирима брзе изградње социјализма, архитект Невен Шегвић наводи да се проблем архитектуре у Југославији поставља темељно и да је због тога потребна планска архитектура која би била саставни део опште привредне и културне делатности, и којој би се вратила њена „основна функција покретача изградње среће и удобног живота основних народних маса“. ¹¹³

Због раскида политичких односа са Информбироом половином 1948. године, што је резултирало забраном туристичких посета Југославији из источноевропских земаља на које је југословенска туристичка понуда била претежно оријентисана, долази до знатног смањења иностраних туристичких посета. ¹¹⁴ Стога је пропагандни слоган из 1949. године, „Дођите и видите истину“, позивао стране туристе у нову социјалистичку земљу након што је њено вођство раскинуло са Совјетским Савезом. ¹¹⁵ Југословенски туризам се након тога у иностраним оквирима профилише као прозападни. У свом реферату на Шестом конгресу КПЈ, одржаном почетком новембра 1952. године, Ј. Б. Тито истиче да је сарадња на државном плану са западним земљама олакшала и сарадњу друштвених организација у различитим сферама. ¹¹⁶ Развоју туризма почетком педесетих година XX века допринело је и увођење новог јединственог привредног система – *радничког самоуправљања*, док је „девалвација југословенског динара 1952. године учинила земљу приступачнијим одредиштем у упоредби с ранијим годинама“. ¹¹⁷ После ревидирања низа цена у сектору различитих услуга, нарочито оних туристичких, очекивало се да Југославија постане конкурентна међу европским туристичким земљама, ¹¹⁸ што ће се показати значајним и за развој југословенског туризма у наредним деценијама. Могло би се рећи да до 1952. године и није било постављене оријентације у развоју иностраног

¹¹² Lav Trocki, *Književnost i revolucija* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1971), 180–181.

¹¹³ Neven Šegvić, „Neka pitanja nove arhitekture“, *Republika: časopis za književnost i umjetnost*, god. IV, br. 5 (1948), 448.

¹¹⁴ „Inostrani turizam u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 44–46.

¹¹⁵ Karin Taylor i Hannes Grandits, „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije ...*, 27.

¹¹⁶ Јосип Броз Тито, „Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију“, у: *Борба комуниста Југославије за социјалистичку демократију – VI конгрес КПЈ* (Београд: Култура, 1952), 45.

¹¹⁷ Igor Tchoukarine, „Jugoslovenski put do međunarodnog turizma“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije ...*, 137.

¹¹⁸ Stanko Marovt, „Naš inostrani turizam posle promene kursa dinara“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 2 (1952), 79–84.

туризма.¹¹⁹ Основни циљеви и задаци Петогодишњег плана привредног развоја Југославије у периоду од 1951. до 1955. године били су засновани на политици даљег интензивног улагања у привреду, с тим да је правилном расподелом инвестиција између различитих области и грана привреде требало осигурати усклађену развијеност целокупне привреде. То је у ствари значило да је у том периоду требало знатно више развијати и унапређивати оне привредне области које су у претходном периоду заостајале, попут туризма и угоститељства, али и области саобраћаја и комуналне привреде које чине материјалну базу туризма.¹²⁰ У перспективном плану се предвиђало да би туристичку привреду требало посебно убрзано развијати како би се кроз повећана инвестициона улагања проширила материјална основа туризма и створили бољи услови за путовања и боравак туриста, али и како би се боље искористили природни и други туристички потенцијали земље.

Закључак:

туристичка изградња у остваривању друштвеног стандарда

У процесу конституисања југословенског социјалистичког друштва идеологија је управо у домену туризма нашла јединствено упориште за еманципацију друштва и интеграцију југословенског идентитета. Нови облик социјалистичког туризма је проистекао из специфичног идеолошког конструкта ангажованог слободног времена које је постало значајно обележје и привилегија послератног социјалистичког друштва. У раном периоду успостављања социјалног туризма радничка одмаралишта су имала кључну улогу у обезбеђивању одмора, те је у том погледу постојала и извесна разлика између радника и службеника који су били запослени у установама које су имале своја одмаралишта од осталих, јер су први били у повлашћеном положају у односу на друге.¹²¹ Такође, разлике су постојале и у начину управљања одмаралиштима, приступачношћу и компетентношћу особља, рационалном искоришћењу капацитета, али и условима који су се односили на опремљеност одмаралишта, хигијенске услове и квалитет услуга. Стога је и присутно мишљење да је национализацијом систем социјалног туризма био обезбеђен смештајним капацитетима без непосредног улагања, па је за последицу тога финансирани одмор често био импровизиран и недостајала му је удобност (нпр. радници послати на одмор у Биоград на мору сналазили су

¹¹⁹ Ivan Antunac, *Turistička organizacija u Jugoslaviji – postanak i razvitak* (Zagreb: Turistički savez Hrvatske, 1967), 50.

¹²⁰ АЈ, фонд Савезног комитета за туризам 580, фасцикла 7, Савезни државни секретаријат за послове робног промета – Стање и проблеми развоја туризма, Београд, мај 1959. године, 7.

¹²¹ „Odmarališta i korišćenje godišnjeg odmora trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. II, br. 6 (1950), 8.

се у собама налик заједничким спаваоницама).¹²² Од краја четрдесетих година радничка одмаралишта, једноставнијих пројектантских решења, подижу се постепено и у мањим капацитетима.

Слика 3. Архитекти Антун Улрих и Драгица Перак,
одмаралиште *Отешево* на Преспанском језеру, 1949.
Поглед на комплекс одмаралишта. Извор: колекција аутора

Изградња туристичких објеката је нарочито предвиђена на Јадрану због повољних климатских услова током целе године. Поред тога, „јефтиније је било градити лјетна одмаралишта на обали него зимска у континенталном дијелу земље која би захтијевала изолацију и гријање“, док су и могућности коришћења других видова смештаја такође утицали да трошкови на мору буду мањи.¹²³ То је вероватно био и основни разлог што се у туристичким извештајима, анализама и периодици крајем четрдесетих и током прве половине педесетих година планинарство и туристичке активности у планинским пределима скоро да и не спомињу.

У годинама послератног полета истицано је како изградња радничких одмаралишта поставља пред синдикате, а преко њих и пред архитектуру, такав изградње нових објеката који би по својој садржини и намени одговарали друштвеним и културним потребама радног човека.¹²⁴ Током друге половине

¹²² Karin Taylor, „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, u: H. Grandits & K. Taylor (ur.), *Sunčana strana Jugoslavije...*, 261–262.

¹²³ Duda, „Od radnika do turista“, 64.

¹²⁴ Vera Stojanović, „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, br. 34 (1948), 18.

четрдесетих година је више рађено на адаптацији постојећих објеката у радничка одмаралишта, али је било и новопројектованих одмаралишта од којих су за нека спровођени и архитектонски конкурси.¹²⁵ У архитектонско-типолошком и социолошком смислу од радничких одмаралишта се очекивало „да пружи што боље услове за одмор, да је стандард у њима изнад онога што га људи имају у свакодневном животу, да пружи могућност за културно уздизање корисника, да они за време свог боравка [...] стекну нове културне навике, које ће после преносити у свој свакодневни живот“.¹²⁶ Аспекти либерализованог архитектонског обликовања у пројектовању туристичких објеката показале се значајним за будућа шира исходишта социјалистичке архитектуре. У објекте друштвеног стандарда, који су издвојени због архитектонско-урбанистичке сложености и који су се показали значајним за рану послератну југословенску архитектуру, уврштени су објекти радничких одмаралишта, дејих летовалишта, пионирских градова, хотела, излетишта и ресторана. У општем реферату са Дубровачког саветовања архитект Драган Момчиловић наводи како је потребно бржим темпом приступити изградњи стамбено-комуналних објеката и објеката друштвеног стандарда за чијом изградњом се силом прилика заостајало.¹²⁷ На саветовању се такође констатовало да су југословенски архитекти савладали део проблема које носи изградња друштвених објеката, али да постоји још доста проблема који нису довољно сагледани, те да би пројектанти требало да буду спремни да за различите објекте обезбеде одговарајућа пројектантска решења. Из тог разлога је предложено да се спроведу опсежне организационе припреме како би се остварила сарадња свих заинтересованих установа из различитих грана друштвеног стандарда.¹²⁸

Питање организоване и планске изградње у туризму актуализовано је почетком педесетих година XX века, када се јавила потреба за општим планом туристичке изградње Југославије. То је подразумевало стварање услова за уједначен развој туризма и постепено умањење диспропорционалности у туристичком развоју између југословенских република и њихових туристичких под-

¹²⁵ До 1950. године изграђено је ново одмаралиште на Охридском језеру у Македонији, два смештајна павиљона на Црвеном отоку у Хрватској, одмаралиште *Омешево* на Преспанском језеру у Македонији (арх. А. Улрих и Д. Перак), а од конкурсних и идејних пројеката требало би издвојити ужи конкурс за радничко одмаралиште на Бледу у Словенији (арх. Рохран, Гланц, Шорли и Михеви), идејни пројекат за одмаралиште у Оребићу (арх. Гланц) и идејни пројекат арх. Бауера за одмаралиште на Ссреду у Хрватској, пројекте за одмаралишта у Хан-Пијеску (Босна и Херцеговина) арх. Стојкова и на Фрушкој Гори (Србија) арх. Прљевића, те пројекат арх. Добровића за одмаралиште у Сребреном код Дубровника, који због својих решења, и поред одређених недостатака, представљају значајне студије ове типологије. „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika*, god. VII, br. 3 (1952), 340–341.

¹²⁶ „Društveni arhitektonski objekti“, 341.

¹²⁷ „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika*, god. V, br. 11–12 (1950), 321.

¹²⁸ „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, 9.

ручја.¹²⁹ На основу спроведених политичких промена и предузетих активности у циљу редефинисања идеолошких и привредних усмерења (децентрализација привреде, успостављање савета и дирекција, радничких савета и радничких управних одбора), уследила је и реорганизација у области туризма,¹³⁰ а један од најважнијих исхода тих промена било је оснивање Туристичког савеза Југославије (ТСЈ) почетком априла 1953. године.¹³¹ О потенцијалима туризма је у више наврата говорио и председник Ј. Б. Тито, изјављујући да „туризам има опћејугословенски значај“ због кога би и федерација и републике требало да се адекватно поставе према њему, а превасходно узимајући у обзир чињеницу да туризам није краткотрајна ствар и да представља привредну грану коју треба стално усавршавати.¹³² Туризам који је крајем четрдесетих и почетком педесетих година XX века имао развијену идеолошку основу, од друге половине педесетих добија све више на тржишном значају, пребацивањем тежишта на иностране госте и добру зараду, иако његова социјална страна ипак још неће дуго бити заборављена.¹³³ Подаци о туристичкој сезони 1953. године, након неколико година опадања туристичких кретања изазваних нереалним ценама пансиона на тржишту које су биле неприлагођене домаћим туристима, показују да се број домаћих туриста повећао за око 33% у односу на 1952. годину (сезона 1953. године бележи 410.740 домаћих туриста), док се број страних туриста повећао за готово 50%.¹³⁴

Извори и литература

Архивски извори

Архив Југославије, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ.

Архив Југославије, фонд 19, Комисија државне контроле владе ФНРЈ.

Архив Југославије, фонд 25, Министарство рада владе ФНРЈ.

Архив Југославије, фонд 41, Савезна planska комисија (1943–1951).

Архив Југославије, фонд 580, Савезни комитет за туризам.

Архив Југославије, фонд 65, Министарство за трговину и индустрију Кралјевине Југославије.

¹²⁹ Ljubo Babić, „Opšti plan turističke izgradnje“, *Turizam i ugostiteljstvo*, год. IV, br. 2 (1952), 131, 132.

¹³⁰ Milan Apih, „Reorganizacija i naši zadaci“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, год. III, br. 2 (1951), 97–98.

¹³¹ „Основан је Туристички савез Југославије“, *Туристичке новости*, год. I, br.2 (1953), 1.

¹³² „Tito: Turizmu – prioritet“, *Ugostiteljstvo i turizam*, год. XVII, br. 8 (1969), 5.

¹³³ Duda, „Godišnji odmor pod okriljem socijalnog turizma“, u: *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, 114.

¹³⁴ Refik Muminagić, „Neke karakteristike turističke sezone 1953“, *Turistički pregled*, год. II, br. 3 (1954), 4–8.

Istorijski arhiv Beograda, fond Trgovinske komore, Ugostiteljstvo i turizam, turizam od 1947. godine.

Периодика

- „Briga o lečenju, oporavku i odmoru trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 42–43.
- „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika*, god. VII, br. 3 (1952), 340–341.
- „Inostrani turizam u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 44–46.
- „Odmarališta i korišćenje godišnjeg odmora trudbenika“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. II, br. 6 (1950), 4–10.
- „Odmor i razonoda trudbenika u FNRJ“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 41–42.
- „Opšti referat sa savetovanja arhitekata“, *Tehnika*, god. V, br. 11-12 (1950), 321–322.
- „Osnovan je Turistički savez Jugoslavije“, *Turističke novosti*, god. I, br. 2 (1953), 1. (ćirilica)
- „Plan korišćenja godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 43–44.
- „Tito: Turizmu – prioritet“, *Ugostiteljstvo i turizam*, god. XVII, br. 8 (1969), 5.
- „Turizam u staroj Jugoslaviji“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 2 (1949), 40–41.
- „Uloga turizma u posleratnoj obnovi Evrope“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 1 (1952), 5–8.
- „Zaključci savetovanja arhitekture FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, god. VI, br. 1 (1951), 6–13.
- Apih, Milan. „Reorganizacija i naši zadaci“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. III, br. 2 (1951), 97–98.
- Babić, Ljubo. „Opšti plan turističke izgradnje“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 2 (1952), 131, 132.
- D. P. „U Ulcinju. Ugodan odmor trudbenika – rezultat uspešne izgradnje socijalizma“, *Borba*, 31. jul 1949, 5. (ćirilica)
- Ivanetić, Marko. „O društvenoj ishrani“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 15–21.
- Krajger, Mira. „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, god. III, br. 10-12 (1948), 288–291.
- Marovt, Stanko. „Plan organizacije smeštaja trudbenika na godišnjem odmoru“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 3 (1949), 81–94.
- Marovt, Stanko. „Naš inostrani turizam posle promene kursa dinara“, *Turizam i ugostiteljstvo*, god. IV, br. 2 (1952), 79–84.
- Matijašević, Š. „Osam miliona građana FNRJ uživa povlastice za godišnji odmor“, *Turističke novosti*, god. I, br. 1 (1953), 2. (ćirilica)
- Medan, Savo. „Naša radnička odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, br. 34 (1948), 6–9.

- Mohorovičić, Andrija. „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, god. I, br. 1-2 (1947), 6–8.
- Muminagić, Refik. „Neke karakteristike turističke sezone 1953“, *Turistički pregled*, god. II, br. 3 (1954), 4–8.
- Neven Šegvić, „Neka pitanja nove arhitekture“, *Republika: časopis za književnost i umjetnost*, god. IV, br. 5 (1948), 443–450.
- Novak, Karlo. „Plansko korišćenje godišnjeg odmora“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 8–11.
- Popović, Gojko. „Za kulturni život i rasonodu u turističkim mjestima“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. III, br. 3 (1951), 147–148.
- S. M. „Ugodan odmor trudbenika – rezultat uspešne izgradnje socijalizma. Vraćamo se sveži i preporođeni“, *Borba*, 31. jul 1949, 5. (ćirilica)
- Salaj, Đuro. „Godišnji odmor trudbenika Jugoslavije – velika tekovina narodne revolucije“, *Jugoslavija – SSSR: časopis Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR*, br. 34 (1948), 1–2. (ćirilica)
- Stefanović, R. „Preuređenje našeg turističkog aparata treba izvoditi odmah“, *Politika*, 25. maj 1940, 13. (ćirilica)
- Stojanović, Bratislav. „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Književne novine*, god. I, br. 26 (1948), 1–2.
- Stojanović, Vera. „Izgradnja novih radničkih odmarališta“, *Jugoslavija – SSSR*, br. 34 (1948), 18–19.
- Tito, Josip Broz. „Turizam i ugostiteljstvo (iz ekspozea na IV vanrednom zasedanju Narodne skupštine FNRJ)“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 12.
- Velebit, Vladimir. „Uvodna reč“, *Vesnik turizma i ugostiteljstva*, god. I, br. 1 (1949), 1.

Литература

- Alfier, Dragutin. „Pokušaj dijalektičkog objašnjenja pojave turizma“, *Zbornik radova*, Knjiga II. Dubrovnik: Fakultet za turizam i vanjsku trgovinu, 1977, 7–18.
- Antešević, Nebojša. *Arhitektura modernih turističkih objekata (1930–1985)*. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2022. (ćirilica)
- Antunac, Ivan. *Turistička organizacija u Jugoslaviji – postanak i razvitak*. Zagreb: Turistički savez Hrvatske, 1967.
- Apih, Milan. *Turizam u svetu i kod nas*. Beograd: Zavod za unapređenje turizma i ugostiteljstva FNRJ, 1952.
- Aramberri, Julio. *Modern Mass Tourism*. London: Emerald, 2010.
- Baranowski, Shelley, Ellen Furlough. “Introduction“, in: Shelley Baranowski, Ellen Furlough (Eds.). *Being elsewhere: tourism, consumer culture, and identity in modern Europe and North America*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001, 1–31.
- Berghe, Pierre L. van den. “Tourism“, in: Alan Barnard, Jonathan Spencer (Eds.). *Encyclopedia of social and cultural anthropology*. London/New York: Routledge, 2002, 828–830.

- Burstin, Danijel. „Od putnika do turiste. Izgubljeno umeće putovanja“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 30–61.
- Butler, Richard. “The evolution of tourism and tourism research“, *Tourism Recreation Research*, vol. 40, no. 1 (2015), 16–27.
- Cohen, Erik. “The Sociology of Tourism: approaches, issues, and findings“, *Annual Review of Sociology*, no. 10 (1984), 373–392.
- Cohen, Erik. “Tourism“, in: W. A. Darity (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences*. Mac Millan Reference Books, 2008. Encyclopedia.com, URL: <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3045302775.html> (6.4.2024).
- Dimić, Ljubodrag. „Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945–1955“, *Istorijski zapisi: organ Istorijskog društva Narodne Republike Crne Gore*, god. 72, br. 3/4 (1999), 103–121. (ćirilica)
- Dragičević-Šešić, Milena. „Turističke potrebe kao kulturne potrebe“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 150–173.
- Duda, Igor, „Svakodnevni život u obje jugoslavenske države: Hvatanje koraka sa Evropom“, u: Latinka Perović, Drago Roksandić, Mitja Velikonja, et al. (ur.). *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2017, 366–382.
- Duda, Igor, Igor Stanić, „Iza vrata radničkih odmarališta. Službeni zapisi o nestašnim i gladnima 1947–1950“, *Istorijski zbornik*, vol. 64, no. 1 (2011), 99–119.
- Duda, Igor. „Od radnika do turista“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 55–87.
- Duda, Igor. „Povijest dokolice za početnike“, *Povijest u nastavi*, br. 3 (2004), 214–221.
- Duda, Igor. “Tourism to the People. Vacation as a Product of Socialist Modernization / Turizam narodu. Godišnji odmor kao proizvod socijalističke modernizacije“, *Čovjek i prostor*, br. 684-685 (2011), 28-32.
- Duda, Igor. *U potrazi za blagostanjem. O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*. Zagreb: Srednja Europa, 2014.
- Duraković, Lada. „‘Odgajati za muziku, odgajati pomoću muzike’. Glazbeni odgoj u osnovnim školama u ranome socijalizmu“, u: Igor Duda (ur.). *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb–Pula: Srednja Europa, 2017, 51–74.
- Elaković, Simo. „Turizam u funkciji moći ili emancipacije“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 130–138.
- Elaković, Simo. *Sociologija slobodnog vremena i turizma*. Beograd: Ekonomski fakultet, 2006.
- Gorsuch, Anne E., Diane P. Koenker. “Introduction“, in: Anne E. Gorsuch, Diane P. Koenker (Eds.). *Turizm: The Russian and East European tourist under capitalism and socialism*. Ithaca/London: Cornell University Press, 2006, 1–14.
- Hunziker, Walter, Kurt Krapf. *Grundriß Der Allgemeinen Fremdenverkehrslehre*. Zurich: Polygr. Verl., 1942.
- Ionesco, Eugène. *Fragments of a Journal*. London: Faber and Faber, 1968.
- Jović, Živadin. *Fenomenologija turizma*. Beograd: Naučna knjiga, 1992. (ćirilica)

- Kadijević, Aleksandar. „O socrealizmu u beogradskoj arhitekturi i njegovim oprečnim tumačenjima“, *Nasleđe*, br. 9 (2008), 75–88. (ćirilica)
- Kadijević, Aleksandar. „Problemi istraživanja i tumačenja socrealizma u srpskoj arhitekturi“, *Novopazarski zbornik*, br. 30 (2007), 211–217. (ćirilica)
- Klasić, Hrvoje. „Fiskultura u službi naroda. Uloga tjelesnog odgoja u stvaranju jugoslaven-skog socijalističkog društva 1945–1952“, u: Igor Duda (ur.). *Stvaranje socijalističkoga čovjeka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*. Zagreb–Pula: Srednja Europa, 2017, 201–220.
- Kobašić, Antun. *Turizam u Jugoslaviji: razvoj, stanje i perspektive*. Zagreb: Informator, 1987.
- Koković, Dragan. *Način života i slobodno vreme. Fenomenologija slobodnog vremena*. Novi Sad: Fakultet za sport i turizam, 2006.
- Kovačević, Milorad, Miloš Rašeta (ur.). *Tito i more*. Opatija–Rijeka, Zagreb: Otokar Keršovani i Spektar, 1983.
- Krstić, Branislav (prir.). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Beograd: Branislav Krstić, 2014.
- Krunić, Jovan. „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza“, u: Branislav Krstić (prir.). *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Beograd: Branislav Krstić, 2014, 156–162.
- Laurent, Tissot (Ed.). *Construction of a tourism industry in the 19th and 20th century: International perspectives*. Neuchatel, Switzerland: Alphil, 2003.
- Lefebvre, Henri. *Dijalektički materijalizam. Kritika svakidašnjeg života*. Zagreb: Naprijed, 1959.
- Löfgren, Orvar. *On holiday. A history of vacationing*. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Manević, Zoran. „Novija srpska arhitektura“, u: *Srpska arhitektura 1900–1970*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972, 7–38.
- Marković, Predrag. *Beograd između istoka i zapada 1948–1965*. Beograd: Službeni list SRJ, 1996. (ćirilica)
- Milašinović Marić, Dijana. *Poletne pedesete u srpskoj arhitekturi*. Beograd: Orion art; Fakultet tehničkih nauka u Kosovskoj Mitrovici, Univerzitet u Prištini, 2017. (ćirilica)
- Mrduljaš, Maroje. „Toward an affordable Arcadia: The evolution of hotel typologies in Yugoslavia, 1960–1974“, in: Martino Stierli, Vladimir Kulić, (Eds.). *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. New York: The Museum of Modern Art, 2018, 78–83.
- Neš, Denison. „Turizam kao forma imperijalizma“, *Kultura*, br. 60/61 (1983), 84–99.
- Patterson, Patric Hyder. „Jugoslavija kakva je nekad bila. Šta su turizam i okolica značili u povijesti socijalističke federacije“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 373–408.
- Prosen, Milan. „O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji“, *Nasleđe*, br. 8 (2007), 95–118. (ćirilica)
- Radnička odmarališta Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije*. Beograd: 1951.

- Taylor, Karin, Hannes Grandits. „Turizam i stvaranje socijalističke Jugoslavije“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 23–51.
- Taylor, Karin. „Pecanje turista. Turizam i kućna radinost u Biogradu na Moru“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 253–287.
- Tchoukarine, Igor. „Jugoslovenski put do međunarodnog turizma“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 125–154.
- Theobald, F. William. *Global Tourism*. Oxford: Butterworth–Heinemann, 1988.
- Tito radničkoj klasi. Zagreb: Glas naroda, 1949.
- Tito, Josip Broz. „Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju“, u: *Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju – VI kongres KPJ*. Beograd: Kultura, 1952, 7–116. (ćirilica)
- Todorović, Aleksandar. „Ličnost i turizam“, *Turizmologija*, br. 9 (1978), 57–69.
- Todorović, Aleksandar. *Sociologija turizma*. Beograd: Privredna štampa, 1982.
- Trocki, Lav. *Izdana revolucija I*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1973.
- Trocki, Lav. *Književnost i revolucija*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1971.
- Unković, Slobodan. *Ekonomika turizma*. Beograd: Savremena administracija, 1980.
- Yeomans, Rory. „Od drugova do potrošača. Odmor, slobodno vrijeme i ideologija u komunističkoj Jugoslaviji“, u: Hannes Grandits, Karin Taylor (ur.). *Sunčana strana Jugoslavije. Povijest turizma u socijalizmu*. Zagreb: Srednja Europa, 2013, 89–123.
- Zuelow, Eric. *A History of Modern Tourism*. London: Palgrave, 2015.
- Živančević, Jelena. *Socijalistički realizam u arhitektonskoj i urbanističkoj teoriji i praksi Jugoslavije*. Doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2012. (ćirilica)

Прописи

- Naredba o planiranju godišnjeg odmora radnika, službenika i nameštenika*, „Službeni list FNRJ“, broj 109 od 31. decembra 1949.
- Uredba o plaćenom godišnjem odmoru radnika, nameštenika i službenika*, „Službeni list FNRJ“, broj 56 od 12. jula 1946.
- Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, „Službeni list FNRJ“, broj 10 od 1. februara 1946.
- Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNRJ 1947–1951. i Zakoni o petogodišnjim planovima razvitka narodne privrede narodnih republika Srbije, Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore*. Beograd: Savezna planska komisija, 1947. (ćirilica)

Summary

Nebojša Antešević, PhD

The social context of upbuilding of tourist facilities in Yugoslavia from 1947 to 1955

From a historiographical and ideological perspective, modern architecture and tourism share several common determinants that align them with the optimistic-emancipatory social currents of the 20th century. In the aftermath of the Second World War, tourism emerged as a dominant economic sector and a pivotal instrument in the realisation of social welfare policies across numerous countries worldwide, particularly within the socialist framework that emerged in Yugoslavia in the wake of the war. The establishment of tourist activities in post-war Yugoslavia led to the introduction of mandatory and paid annual leave, as well as an increasingly active role for trade union organisations in the implementation of social tourism, particularly during the first post-war years. This was a period when the new working class needed to be motivated to take their vacation and actively participate in the collective renewal of labour energy.

Keywords: Yugoslavia, socialism, vacation, tourism, tourism upbuilding, tourist facilities, modern architecture

During the 20th century, tourism evolved into one of the most significant social phenomena and leading economic branches. The strategies and models of tourism development have evolved over time, shifting from ideologically-oriented to economically-driven approaches. However, market characteristics have emerged as a key factor influencing the overall image of the tourist offer. From a historiographical and ideological perspective, modern architecture and tourism share several common determinants that align them with the optimistic-emancipatory social currents of the 20th century. In order to provide tourist services, a variety of tourist facilities have been created for the accommodation and stay of tourists.

In the aftermath of the Second World War, tourism emerged as a dominant economic sector and a pivotal instrument in the realisation of social welfare policies across numerous countries worldwide, particularly within the socialist framework that emerged in Yugoslavia in the wake of the war. The ideology found a distinctive opportunity to advance the emancipation of society and the integration of the Yugoslav identity, particularly in the domain of tourism. The establishment of tourist activities in post-war Yugoslavia led to the introduction of mandatory and paid annual leave, as well as an increasingly active role for syndicate organisations in the implementation of social tourism, particularly during the first post-war years. This was a period when the new working class needed to be motivated to take their vacation and actively participate in the collective renewal of labour energy.

From 1947 to 1955, during the period of post-war reconstruction and construction, tourism acquired a distinctly social character, with vacation becoming a privilege of the working class. This was also reflected in the more frequent construction of workers' resorts. The architectural design of the resort was tailored to meet the fundamental requirements

of workers on vacation, reflecting the influence of socialist realism during the transitional period of repressive policies and constrained material conditions. Over time, the number of tourists increased, necessitating the construction of more extensive tourist accommodation facilities and their modernisation, particularly in terms of design, spatial organisation and the incorporation of new content. It was emphasised that the construction of workers' resorts was a responsibility of the syndicate, and through them also of the architecture, to create new buildings that would correspond to the social and cultural needs of the working man in terms of their content and purpose.

Keywords: Yugoslavia, socialism, vacation, tourism, tourism upbuilding, tourist facilities, modern architecture